

Türkiye’de Deney Hayvanları, Psikologlar ve Yerel Etik Kurullar*

Levent Şenyüz

Hacettepe Üniversitesi, Psikoloji Bölümü
levent@hacettepe.edu.tr

Bu yazının amacı ülkemizde deney hayvanlarının elde edilmesi ve kullanımıyla ilgili olarak üniversitelerde yapılmakta olan bazı düzenlemelere dikkat çekerek, psikologların bu düzenleme sürecine katılımlarının önemini vurgulamaktır. Hayvanların niçin denek olarak kullanıldıkları, hayvan araştırmalarının gerekliliği ve bu araştırmalardan elde edilen bulguların önemi Ayvaşık (1999) tarafından özetlenmiştir. Aynı makalede, deney hayvanlarının bakım ve kullanımıyla ilişkili yasal ve mesleki düzenlemelerin batı ülkelerindeki tarihsel gelişimi de ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Bu nedenle, gereksiz tekrardan kaçınmak amacıyla bu konulara girilmeyecektir.

Bilindiği gibi ülkemizde psikologlar tarafından araştırma ve eğitim amaçlı hayvan kullanımı oldukça sınırlıdır. Elbette ki bu faaliyetlerin yürütücüsü konumundaki az sayıda psikolog, almış oldukları eğitimin bir gereği olarak deneklerine karşı sorumluluklarının farkındadır ve bu sorumlulukları yerine getirmek için azami dikkat ve çabayı göstermektedir. Ancak, ülkemizde psikologlarca gerçekleştirilen hayvan çalışmalarıyla ilgili ortak standartlar henüz belirlenmemiştir. Bu bağlamda, meslek örgütümüz olan Türk Psikologlar Derneği’nin Etik Yönetmelik Taslağı’nda (2003) konuya yer ayırması ve “Araştırmalarda Hayvan Kullanımı ve Bakımı” başlığı altında bazı genel ilkeler önererek konuyu mesleki etik tartışmalarının bir boyutu olarak gündemde tutması önemli bir adım teşkil etmektedir. Şüphesiz ki isteğimiz, taslakta önerilen genel ilkelerin meslektaşlarımızın da katkılarıyla daha da gelişmesi, ülkemizde psikologlarca gerçek-

leştirilen hayvan çalışmaları ile ilgili mesleki standartların zamanla oluşması ve Türkiye’de deney hayvanlarıyla çalışan psikologların araştırma ve eğitim faaliyetlerinin bu standartlara uygun olarak gerçekleştirilmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılmasıdır. Ancak, ülkemizdeki psikologlar tarafından deney hayvanlarından yararlanılarak gerçekleştirilen araştırma ve eğitsel faaliyetlerde göz önüne alınması gereken etik ilke ve kuralların, deney hayvanlarından yararlanan psikologlardan ve psikologlar arasındaki etik “tartışmalar”dan bağımsız olarak gelişen bir süreç tarafından belirlenmesi olasılığı güç kazanmaktadır. Aşağıda bu sürecin kısa bir özeti verilmektedir.

Tıpkı diğer birçok ülkede olduğu gibi, ülkemizde de hayvan araştırması yapan psikologlar sadece kendi mesleklerinin etik standartları bağlamında sorumluluk taşımamaktadırlar. Ülkemizde henüz deney hayvanlarının kullanımı ile ilgili yasal bir düzenleme olmamasına karşın, 29 Ocak 1993 tarih ve 21480 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan “İlaç Araştırmaları Hakkında Yönetmelik” ile her araştırma kuruluşunda yerel etik kurullar kurulması zorunluluğu getirilmiştir. Bu çerçevede, üniversiteler bünyesinde öncelikle insanlar üzerinde yapılacak araştırma faaliyetleri ile ilgili olarak yerel etik kurullar oluşturulmuştur. Bunun ardından özellikle tıp, biyoloji, veterinerlik ve eczacılık alanlarında eğitim ya da araştırma amacıyla deney hayvanlarının kullanıldığı üniversitelerde ise bazen bağımsız bir yerel kurul olarak çalışan, bazen de yerel etik kurula bağlı bir alt kurul olan hayvan etik kurulları kurulmuştur. “Hayvan

Deneyleri Etik Kurulu" (GATA), "Hayvan Bakım ve Kullanım Kurulu" (Abant İzzet Baysal Üniversitesi ve Akdeniz Üniversitesi) ya da "Deney Hayvanları Etik Kurulu" (Hacettepe Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi) olarak adlandırılan bu kurullar, kendi kurumları için deney hayvanlarının üretilmesi, barındırılması ve eğitim ya da araştırma amaçlı olarak kullanılması sürecinde uyulması gereken minimum etik ilkeleri belirlemede, hayvanlar üzerinde yapılacak olan her türlü araştırma ve eğitsel faaliyeti etik ilkeler açısından inceleyerek çalışmanın yapılabilmesine izin vermekte ve çalışma sürecini denetlemektedir. Ayrıca aynı kurullar, kurumlarından deney hayvanı talep edilmesi durumunda kurum dışından gelen talepleri de benzer bir incelemeden geçirmektedirler. Deney hayvanları etik kurullarının bulunduğu üniversitelerde bu kurulların onayı olmaksızın deney hayvanı teminine ve eğitim ya da araştırma amaçlı olarak kullanılmasına izin verilmemektedir. Yine bu kurumların bazılarında, deney hayvanları kullanılarak gerçekleştirilen lisans üstü tez çalışmaları için etik kurul onayı aranmaktadır. Türkiye'de psikologların araştırma ve eğitim amaçlı olarak hayvan kullanmalarının ağırlıklı olarak üniversitelerde gerçekleştiği göz önüne alındığında, üniversitelerde hayvan araştırmalarını denetleyen etik kurulların sorumluluk ve yetki alanlarının psikologların eğitim ve araştırma amaçlı olarak deney hayvanları kullanmalarını da kapsayacağı ve bu kurulların psikoloji bölümlerinde hayvanlarla gerçekleştirilen araştırmalar ve eğitsel faaliyetlerle ilgili düzenleyici bir rol üstlenecekleri açıktır. Araştırma ve eğitsel faaliyetler sırasında deney hayvanlarına etik ilkelere uygun muamele yapılmasının bireysel sorumluluk anlayışının ötesine taşınması ve kurumsal değerlendirme ve kontrol mekanizmalarının oluşturulması şüphesiz ki ileri bir adımdır.

Genel olarak bakıldığında, üniversiteler bünyesinde kurulan hayvan araştırmaları etik kurullarının "Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi" (Unesco, 1978), "Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlarla Kullanılan Vertebralı Hayvanların Korunması Hakkındaki Avrupa Konvansiyonu" (Avrupa Konseyi, 1986) ve "Laboratuvar Hayvanlarının Bakım ve Kullanılması Elkitabı"nda (National Research Council, 1996) tanımlanan kural ve ilkeleri esas aldıkları görülmektedir. Üniversitelerimizde hayvan araştırmalarını düzenleyen etik kurullar tarafından esas alınan kural ve ilkeler APA'nın "Hayvanların Bakım ve Kullanımında Etik İlkeler Rehberinde" (1993) ve bu rehber esas alınarak hazırlanan "TPD'nin Etik Yönetmelik Taslağı - Araştırmalarda Hayvan Kullanımı ve Bakımı" (2003) bölümünde yer alan kural ve ilkelerden içerik olarak farklı değildir. Bu bağlamda hayvan araştırmaları ile ilgili yerel etik kurulların varlığının ve ortak ilkeler çerçevesinde yaptıkları düzenlemelerin, deneysel ve eğitsel amaçlı olarak deney hayvanlarından yararlanan psikologlar için de yarar sağlayacağını düşünmek mümkündür. Ancak bu kurulların bu günkü yapı ve işleyişi, hayvan deneyleri yapan psikologlar için gelecekte ketleyici etkilere de sahip olabilir.

Ait oldukları kurumlarda hayvan araştırmaları ile ilgili minimum etik standartları belirleyen ve bu standartların yaşama geçmesi için düzenlemeler yapan yerel etik kurulların deney hayvanlarının üretim ve bakımından deney hayvanlarının kullanıldığı uygulamaların bitimine kadar üstlendikleri yükümlülükler ana hatlarıyla aşağıda özetlenmiştir. Özet bilgilerin ayrıntılarına, <http://www.etik-kurul.hacettepe.edu.tr/dhek/yonerge.htm>, <http://www.dhek.gazi.edu.tr> veya <http://cumhuriyet.edu.tr/yonergeler/yonerge18.html> adreslerinden ulaşılabilir.

İlk olarak, hayvan etik kurulları deney-

lerde ve eğitsel faaliyetlerde kullanılacak olan tüm deney hayvanlarının kurum içerisinde bilimsel standartlara uygun bir şekilde üretilmesi, barındırılması ve bakımlarının sağlanması ile ilgili ilkeler oluşturma, bu ilkelere uygun düzenlemeler yapma ve bu aşamadaki işleyişi denetleme sorumluluğunu üstlenmektedir. Burada bilimsel standartlardan kastedilen, deney hayvanının türüne uygun "en iyi" fizyolojik, psikolojik ve çevresel koşulların sağlanmasıdır. Deney hayvanları için en uygun koşulların sağlanmasına ek olarak, hayvan etik kurulları üretim, bakım ve barındırmadan sorumlu personelin eğitilmesi için programların geliştirilmesi ve uygulanmasını da sorumluluk alanı içerisine almaktadır. Deney hayvanlarını üniversitelerdeki hayvan üretim tesislerinden temin etmek durumunda olan bir psikolog için bu tür bir düzenleme oldukça önemlidir. Örneğin, istenildiğinde, sağlıklı koşullar altında üretilmiş ve araştırmanın gerektirdiği özelliklere sahip denekler temin etmek mümkün olabilecektir.

İkinci olarak, deney hayvanları etik kurulları, yazılı olarak kendilerine iletilen başvuruları deney hayvanlarının araştırmacı tarafından edinilmesi ve araştırma ya da eğitsel faaliyetlere başlanması öncesinde etik ilkelere uygunluk açısından incelemek ve değerlendirmekle yükümlüdürler. Bu inceleme ve değerlendirmelerde, gerçekte deney hayvanlarıyla gerçekleştirilecek olan işlemlerin etik ilke ve kurallara uygunluğu, işlemleri gerçekleştirecek olan kişi ya da kişilerin işlemlerin gerektirdiği bilgi ve deneyime sahip olup olmadığı ve uygulamanın gerçekleştirileceği mekanın çalışma için uygunluğu üzerinde odaklaşılmaktadır.

Etik kurulların deney hayvanlarıyla gerçekleştirilecek olan işlemlerin etik ilke ve kurallara uygunluğu ile ilgili değerlendirme ölçütleri aşağıda belirtilmek-

tedir. Bunlar:

- a. Deney hayvanlarıyla gerçekleştirilecek olan araştırma ya da eğitsel faaliyetin gerçekten gerekli olup olmadığı ve bilime katkısı,
- b. Araştırma veya eğitsel faaliyet yönteminin ve kullanılacak olan deney hayvanı türünün amaca uygun olup olmadığı, amaca en uygun hayvan modelinin seçilip seçilmediği,
- c. Araştırma ya da eğitsel faaliyetler için kullanılacak olan deney hayvanı sayısının faaliyetin amaçlarına uygun olup olmadığı ve kullanılacak hayvan sayısının mümkün olan en az sayıda tutulması için gerekli önlemlerin alınıp alınmadığı,
- d. Araştırma ya da eğitsel faaliyetlerde hayvanlara ağrı ve acı verecek, stres yaratacak uygulamaların yer alıp almadığı, eğer yer alıyorsa bunun gerekli olup olmadığı ve en aza indirgenmesi için önlemler alınıp alınmadığı,
- e. Uygulamalar devam ettiği sürece deneklerin sağlıklarının ne şekilde izleneceği ve çeşitli nedenlerden dolayı sağlıkları bozulan deney hayvanlarını uygulama dışı bırakılması için hangi ölçütlerin kullanılacağı ve bu nedenle uygulama dışına çıkarılan hayvanlara ne yapılacağı (Bazı kurumlar tarafından, deney hayvanlarının deney süresince sağlıklarının korunması ve sağlık problemlerinin çözülmesi için veteriner hekimlik danışmanlığı sağlanmaktadır),
- f. Deney sırasında hayvanların su ya da yiyecek yoksunluğuna tabi tutulup tutulmayacakları, hareketlerini uzun süreli olarak kısıtlayıcı müdahaleler yapıp yapılmayacağı,
- g. Eğer varsa cerrahi müdahalelerin ağrı ve acıyı en aza indirgeyecek şekilde anestezi altında gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceği,
- h. Uygulama ya da eğitsel faaliyetin bitiminde deney hayvanlarına ne yapılacağı, eğer öldürüleceklerse ötenazi yönteminin ne olduğu ve ölü hayvanların yok edilmesi ile ilgili değerlendirmelerdir.

Bu değerlendirmeler bağlamında gerek duyulursa, incelenen araştırma ya da eğitsel faaliyetlerin etik ilke ve kurallara uygun hale getirilmesi için değişiklikler önerilebilmektedir.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi deney hayvanlarını kullanacak olan araştırmacının bu konuda yeterliliğe sahip olup olmadığının değerlendirilmesi de bu aşamada gerçekleştirilmektedir. Etik kurullar deney hayvanları ile çalışacak bireylerin asgari olarak bilmesi ve uygulaması gereken işlemler konusundaki yeterliliklerini değerlendirmekte, bu işlemlerle ilgili bilgi ve beceri artırmaya yönelik eğitim programları hazırlamaktadır. Etik kurullar çalışmanın yürütüleceği laboratuvarın deney hayvanlarıyla çalışmak için uygun koşullara sahip olup olmadığını da denetlemekte ve uygun olmayan yerlerde deney hayvanı kullanılmasını engellemektedir. Yukarıda üç temel boyutta özetlenen incelemeler sonucunda hayvan kullanımını için etik kurul onayı alındıktan sonra deney hayvanı temin edilebilmekte ve araştırma ya da eğitsel faaliyetlere başlanılabilmektedir.

Ancak, belirli bir araştırma ya da eğitsel faaliyet planına onay verilmesi etik kurulların bu planla ilgili yükümlülüklerinin sona erdiği anlamına gelmemektedir. Kurullar araştırmacının ya da eğitsel faaliyetin etik kurul tarafından onaylanan plana uygun olarak yürütülüp yürütülmediğini de denetleyebilmekte ve gerek görüldüğünde araştırmacının durdurulmasını isteyebilmektedir. Bazı durumlarda ise kurullar onay verdikleri projenin sonuç raporlarını talep etmekte ve sonuç raporu vermeyen araştırmacıların gelecekteki başvurularını işleme koymayacaklarını bildirmektedirler.

Hayvan etik kurullarının bulunduğu kurumlarda, yukarıda sözü edilen düzenlemelerin tümünün yaşama geçtiğini söy-

lemek elbette ki mümkün değildir. Ancak, 1990'ların başlarında kurulmaya başlanan yerel etik kurullar büyük bir olasılıkla gelecekte daha da yaygınlaşacak ve deney hayvanlarıyla yapılan faaliyetlerle ilgili düzenlemeler etik kurul yönergelerinde yer alan temenniler olmanın ötesine geçerek psikologların araştırma ya da eğitsel amaçlı hayvan kullanımı pratiğini belirleyecektir. Yerel etik kurulların deney hayvanlarının kullanımı ile ilgili kaygıları ile deney hayvanlarından yararlanan psikologların kaygıları ortaktır. Bu bağlamda yerel etik kurulların daha işlevsel hale gelmesi, hayvan çalışmaları yapmakta olan psikologlar için de yararlı olacaktır. Ancak potansiyel problem alanlarının da mevcut olduğu göz ardı edilmemelidir. Örneğin, yerel etik kurulların yönergelerinin hazırlanmasında tıp, biyoloji, veterinerlik ve eczacılık alanlarında yapılan araştırmalar esas alındığından, etik kurullara başvuru formları bile içerikleri açısından deney hayvanları ile çalışan davranış bilimcilere uygun değildir. Buna bağlı olarak oluşabilecek diğer bir sorun, uygun olmayan başvuru formlarına eksik bir şekilde yerleştirilen ya da form dışına taşan bilgiler kullanılarak gerçekleştirilen deney hayvanı edinme ve kullanım izni başvurularının uygun bir şekilde değerlendirilmesinde yaşanabilecek olan güçlüklerdir.

Yerel etik kurulların üye sayısı 5-11 arasında değişmekte ve bu kurulların hangi meslek gruplarının üyelerinden oluşacağı etik kurul yönergelerinde belirtilmektedir. Tahmin edileceği gibi, istisna bir durum haricinde bu kurullara deney hayvanlarıyla çalışan bir psikologun üye olma şansı (şimdilik) bulunmamaktadır. Bu durum bünyesinde henüz psikoloji bölümü bulunmayan üniversiteler açısından bir problem teşkil etmeyebilir. Ancak, içerisinde deney hayvanlarıyla çalışan tek bir psikolog dahi bulunmayan bir etik kurulun, deney

hayvanı kullanmak isteyen bir psikolog tarafından değerlendirilmeye sunulan bir başvuruda yer alan hayvan modelini ve araştırma yöntemini ve çeşitli uygulamaları örneğin gereklilik ve amaca uygunluk açısından değerlendirmede ve etik kaygıları gidermek amacıyla alternatif model ve yöntemler önermede nedensel işlevsel olacağı tartışmaya açıktır.

Etik kurul yönergelerinde hayvan araştırmacıları için eğitim programlarının ön koşul olduğu sertifikasyon uygulamaları öngörülmektedir. Deney hayvanlarının bakım ve kullanımıyla ilgili bilgi ve beceri arttırmaya yönelik eğitim programlarının düzenlenmesi sürecinde etik kurulların deney hayvanlarıyla çalışan ya da çalışmak isteyen davranış bilimcilerin ihtiyaçlarını veya varlıklarını göz ardı etmesi ise ayrı bir sorun alanının oluşmasına yol açabilecektir. Bu tür programlardan yeterince yararlanılamamasının, deney hayvanları ile araştırma yapmaya istekli genç meslektaşlarımızın yetiştirilmesinin önüne set çekmesi mümkündür. Çünkü belki de gelecekte etik kurullarca verilen yeterlik belgesi olmayan araştırmacıların etik kurullara başvurması bile mümkün olmayacaktır.

Sonuç olarak, yerel etik kurullar hayvan araştırmaları üzerinde belirleyiciliğe sahip olma yolunda hızla ilerlemektedir. İlke ve kuralları psikologların hayvan araştırmalarında benimsedikleri standartlarla binişiklik gösteren, bu yüzden de desteklenmesi gereken hayvan etik kurulları ve ilgili kurallar, hayvan araştırması yapan davranış bilimcilerden bağımsız olarak gelişmekle birlikte, kaçınılmaz olarak psikologların hayvanlarla yapmakta oldukları ve yapacakları çalışmalar üzerinde de belirleyici olacaktır. Buna ek olarak, yerel etik kurullarca belirlenen ilke ve kurallar muhtemelen gelecekte deney hayvanlarıyla ilgili yasa ve yönetmeliklerin Türkiye'deki temellerini oluşturacaktır. Hayvan araştırmala-

rı yapan ve eğitim sürecinde deney hayvanlarından yararlanan psikologların bu gelişmelerin dışında kalması, psikolojideki hayvan araştırmalarının ve hayvan araştırması yapan psikologların ülkemizdeki geleceği açısından sorunlar yaratabilecektir. Yerel etik kurulların yaptığı düzenlemelere tabi olan psikologların hayvan araştırmalarının geleceği üzerinde belirleyiciliğe sahip olan bu kurullarda söz hakkı elde etmek için çaba göstermeleri, deney hayvanlarının kullanımıyla ilgili olarak kendi ülkemizdeki etik "tartışmalar"dan daha büyük bir öncelik taşımaktadır. Bu bağlamda, hayvan araştırması yapan psikologların araştırma ve eğitsel faaliyetlerini artırarak sürdürmesi yoluyla kendilerini, en azından kendi kurumlarındaki etik kurullara kabul ettirmek için verecekleri mücadele, Türkiye'de psikologların yürüttüğü hayvan araştırmalarının geleceği açısından, yaşamsal bir öneme sahiptir.

Kaynaklar

American Psychological Association (1993). Guidelines for ethical conduct in the care and use of animals. Washington, DC. Author. Retrived November 10, 2003 from the World Wide Web: <http://www.apa.org/science/anguide.html>

Ayvaşık, H. B. (1999). Bilimsel araştırmalarda laboratuvar hayvanlarının kullanımı ve bakımına ilişkin etik tartışmalar. *Türk Psikoloji Dergisi*, 14 (44), 79-85.

Hayvan Hakları evrensel bildirgesi (1978). UNESCO, Paris. Retrived November 10, 2003 from the World Wide Web: http://thkd.org/hayvan_haklari.html

Institute of Laboratory Animal Resources, Comission on Life Sciences, National Research Council (1996). Guide for the care and use of laboratory animals. Washington, DC. National Academy Press. Retrived, November 10, 2003 from the World Wide Web: <http://oacu.od.nih.gov/regs/guide.html>

Türk Psikologlar Derneği (2003). Etik Yönetmelik Taslağı - Araştırmalarda Hayvan Kullanımı ve Bakımı. Author. Retrived November 10, 2003 from the World Wide Web: <http://psikolog.org.tr/etik-kurul.htm>

* Şenyüz, L. (2002). Türkiye’de deney hayvanları, psikologlar ve yerel etik kurullar. *Türk Psikoloji Dergisi*, 18 (52), 121-125.

Türk Psikoloji Dergisi Yayın Kurulu’ndan alınan izinle tıpkı basım olarak yayınlanmıştır.